

Културни и научни центар
МИЛУТИН МИЛАНКОВИЋ

КЊИЖЕВНИ ОПУС
НАУЧНИКА
МИЛУТИНА МИЛАНКОВИЋА

Зборник радова с Међународног научног скупа
одржаног у Даљу, 4. и 5. новембра 2016.

У р е д н и к
ЂОРЂЕ НЕШИЋ

ДАЉ, 2017.

ИСТОРИЈСКА СВЕСТ У ПРОЗИ МИЛУТИНА МИЛАНКОВИЋА

ДРАГАН ХАМОВИЋ
hamovicdragan@gmail.com

САЖЕТАК: У епистоларној прози *Кроз васиону и векове* и аутобиографији Милутина Миланковића *Успомене, доживљаји и сазнања* испитујемо однос овог научника према научном и националном наслеђу у светлу историјске свести, што је у веку вере у науку изградила „неку врсту критичке резерве према свим могућностима сигурног сазнања на подручју историјског збивања, резерве која упозорава на сваку догматику“ (Ханс-Георг Гадамер). Не само у оквиру наратива о својој породици, завичају и српском народу, него се наглашено повесна перспектива види и у разумевању и представљању резултата научних области којима се бавио. У оквиру описаног тематског смера, налазимо аналогije Миланковићевих описа са сликом наслеђа у песми „Силно задовољство“ Милана Ракића, с поетиком суматраизма и хиперборејства Црњанског, те с модернистичком дефиницијом традиције Тодора Манојловића, која је сагласна третману историјске свести коју Миланковић исказује у прози *Кроз васиону и векове* и аутобиографији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историјска свест, простор и време, континуалност, књижевност и наука

Неке исказе од значаја налазимо на неочекиваним, споредним местима, па тако и овај на које се осврћемо читамо у кратком предговору „случајном“ наслову Милутина Миланковића *22. века хемије* (1953), који је садржао необјављена поглавља намењена ранијој књизи *Кроз царство наука* (1950). На самом почетку, наиме, аутор записује: „Када сам, радећи на докторској дисертацији, учинио први корак на путу научничке каријере, увидео сам да се свака појединачна наука може схватити и прозрети до дна само онда, ако се упозна и њен постанак и постепени развитак до њеног савременог стања“ [Миланковић 2013: 287]. Цитат показује да још у формативном периоду историјска перспектива почиње да заузима важно место у оптици овог научника из нехуманистичке области. А то га је, последично, довело и до успешног огледања у наративним творевинама

већег опсега, по којима је шири круг читалаца могао ближе упознати и прихватити једног астронома као писца.

Негде при самом почетку безмерног мисленог путовања „кроз васиону и векове“ приповедачки субјект Миланковићеве истоимене епистоларне прозе доспева до главне звезде Плејада, сазвезђа удаљеног од родне планете толико да је може сагледати такву каква је изгледала поткрај седамнаестог века. Позива се, притом, на модерне теорије релативитета и на аутора студије *Простор и време* Хермана Минковског, који замишља време и простор спојене у четвородимензионални континуум. Приповедач Миланковић тако и мотивише разносмерно кретање по временско-просторној оси. Али шта поглед приповедача види с главне звезде Плејада, у том временско-просторном континууму? Од свега, у изабраној тачки прошлости свевидећи приповедач издваја појединост пресудну за властиту егзистенцију:

На тај волшебни начин пратим турске ратове цара Леополда и видим како везир Мустафа Ђуприлић заузима Београд. Његова дивља војска куља кроз капије тога града [...] видим како се велики део српског народа, вођен патријархом Чарнојевићем, сели у нову отаџбину. У томе првом издању албанске Голготе учествује и прадед мог прадеда, Миланко – штета што га у тој гужви не могах препознати! [Миланковић 2013: 29]

У приповедном фокусу срећу се два истоврсна а крупна догађаја српске повести: најпре велика сеоба народа што је одредила Миланковићеву породичну путању, а онда и страшна сеоба српске војске, подвиг од утицаја на историјске исходе доба из којег се наш писац оглашава. „У читавој Европи Миланковићевог времена“, по речима Ђорђа Ђурића, „патриотизам је сматран једним од најзначајнијих обележја грађанства, а национална припадност битном одредницом људског идентитета“ [Ђурић 2009: 43]. Отуда повлашћено место у Миланковићевој васионској визури ипак припада породици и народу, чијег је повесног континуума изданак. Слично томе, у темељној евокацији истог периода, у опису турске опсаде Беча 1683. године с почетка Миланковићеве аутобиографије *Успомене, доживљаји и сазнања* (први том завршен 1950, а објављен тек на стогодишњицу рођења, 1979) привлачи пажњу детаљно описана улога одважног Србина, Раца, Ђорђа Колшицког, који не само да у одсудном часу борбе допрема охрабрујућу вест о близини војне помоћи сусталим браниоцима царске Вијене, него и, након срећног војног исхода, помаже Бечу да оствари незанемарљив искорак у култури свакодневног живота.

У непознатом зрневљу, наиме, пронађеном по цаковима осталим иза опсадника, Колшицки, познавалац османлијских обичаја, препознаје зрна кафе и потом отвара прву кафану – дотад (наводно) непознату установу на европском Западу. У описаном одељку о херојској и културној улози свог сународника, Миланковић са широке и драматичне повесне позорнице тежиште преноси на терен свакидашње хедонистичке димензије живота, ни њему самом нимало стране.

Описујући интелектуални Миланковићев профил, Александар Петровић посебно истиче код нашег научника „културу повезаности која је пре више векова нестала са идејом да цео свет треба распоредити у претинце“, као и његову самосвест „која извире из посебног разумевања хода времена“ [Петровић 2009: 10]. То разумевање проистиче са становишта – како је писао Курцијус на половини прошлог века – помирења „сазнања природе и сазнања историје у једну нову, отворену слику света“. Научни поглед био је, у једном часу, поглавито усмерен општим почецима. У првом делу аутобиографије Миланковић сажето приказује тезе своје приступне беседе Српској краљевској академији, у којој разматра ограничења у поимању историјског, залазећи у незамисливе временске распоне живота на Земљи: „Светска историја, како је данас зовемо, носи незаслужено тај назив јер је давно пре онога размака времена од неколико хиљада година који је та историја обухватила својим испитивањем постојао људски род, а давно пре њега живи свет. Тако је историјско доба само један малени делић у животу човечанства. Свим тим наукама о прошлости потребно је средство мерења времена да би се могао одредити временски размак описиваних догађаја од садашњице и међусобно“ [Миланковић 2009: 612]. Према Миланковићу, календари нису „ништа друго до пребројавање небеских појава“, у основи повезујући знање о прошлости са облашћу „небеске механике“, али уједно отвара питање хронологије раздобља што их изучавају преисторија и палеонтологија. „Но све ове астрономске методе одређивања времена изгледају, макар на први поглед, неупотребљиве за догађаје преисторије и оне који су им претходили. О тим догађајима нема записа и човекових сведочанстава. Али природа сама ствара своје записе“ [Миланковић 2009: 613]. Приступна беседа је блиско претходила почетку писања текстова (1925) из којих ће склопити књигу *Кроз васиону и векове* (1928), а у којој такође затичемо варијације на речену тему. „Главни документ историчара је писано или урезано слово, документ праисторичара је рукотвор и костур преисторијског човека, а документ геолога је окаменотина“, исписује Миланковић

у једној епистоларној прози из поменутог научнопопуларног дела, повезујући историјски приступ човечанству с изучавањем историје Земље, у безмерју космоса: „Хоћемо ли да коракнемо још даље у прошлост, онда је потребно створити нову науку прошлости, са њеним властитим документима и методама. Таква наука тек се ствара [...] Ти су документи били закопани у Земљиној кори, или су лежали у морским дубинама“ [Миланковић 2013: 216].

Миланковић посеже за „техником фикције“ у приказивању нелако замисливих временских размака и процеса. Писац теоријом временско-просторног континуума мотивише своју стратегију замишљеног путовања у различите ступњеве прошлости, а „све то да буде проткано и повезано у целину стварности личним доживљајима на Земљи“ [Миланковић 2007: 627]. Зато научнопопуларно приповедање задобија лик митске или бајковне приче. Миланковић предочава свој научни предмет користећи антички топос књиге за опис настанка Земљине кугле, књиге „историје живота“, непагиниране и непотпуне с позиције наших мањкавих знања. Посреди је иста она помоћ фикције да накнадно организујемо живот – да се послужимо Рикеровим појмом – у потреби да остваримо његово „наративно јединство“. Или, како овакву тежњу објашњава Гадамер: „Човекова унутрашња потреба за смисаоном везом целине, везом која би могла дати темеље и смислу његовог живота и стремљења у складу с природом, није се могла задовољити науком и њеним теоријским оправдањем“ [Гадамер 1999: 14]. Ни Миланковићу, сувереном у ширем научном простору, теоријски ниво објашњења није могао бити довољан. Трагање за искуствено препознатљивим сликовним корелатима важан је елеменат стратегије представљања васионских величина, нпр. садржаја једног јединог звезданог јата, у којем је наше животворно Сунце. О том напору потраге за аналогијама аутор и говори:

Десет хиљада милиона! Ја тражим слику, успомену, доживљај, који би нам олакшао представу оволиког броја сунаца. Ево је! Сигурно сте кадгод посматрали сићушна зрнца прашине како се ковитлају и трепере у сунчевом зраку, пропуштеном кроз пукотину у тамну собу. Наше сунце је такво зрнце у прашини векова. [Миланковић 2013: 269]

Саму историјску линију развита астрономске науке, упућени а имагинативни приповедач представља као кретање од једне до друге научне парадигме, јер нова потискује стару, изражавајући и тако историјску свест што гради „неку врсту критичке резерве према свим мо-

гућностима сигурног сазнања“ [Гадамер 1999: 17]. Научно сазнање једне епохе, другим речима, временом постаје фикција, лепа прича. Отуда, и почетке астрономије Миланковић представља у митотворном тону, јер се сликовитом причом представљају и стабилна знања: „У то звездано небо упире човек свој поглед од када живи на Земљи, и мучи се да са те књиге коју је сам Бог над нашим главама расклопио, прочита њена тајанствена слова“ [Миланковић 2013: 32]. Исто важи и за поетски натопљен опис значења Сунца за живот света, опис из којег се помаља древна божанска фигура животодавца:

И све што се креће, покреће Сунце. Ветрић који ђарлија, поток што жубори, сваки покрет у природи, нису ништа друго но изражај Сунчеве снаге. И онај воз који се пење стрмом трасом семериншке железнице покреће Сунце. Оно је депоновало, одавно, пре неколико стотина милиона година, један део своје снаге у биље, да бисмо ту снагу, претворену у камени угаљ, могли употребити за наше машине. Сунце ствара и водене снаге, бели угаљ, јер оно без престанка уздиже на Земљине висове воду која отиче опет у дубину. [Миланковић 2013: 161]

Лик наивне приче и антропоморфних релација међу космичким појавама јавља се, такође, у опису раног периода формирања Земље и одвајања сателита Месеца. Размере историчности, променљивости и пролазности, у прози *Кроз васиону и векове* дате су на више ступњева. Најпре, то је сужени опсег људске историје, и у томе оквиру – историја науке са својим тврдим истинама и пролазним заблудама, са својом причом у обухватнијој причи. Приликом обиласка Партенона, на пример, затичемо и закључак који упућује на проблематичност идеје прогреса у историјском току, јер се, према Миланковићевој оцени, пређашњи врхунци више нису поновили: „Када сам силазио преко степеница Пропилеја, јасно сам осетио да сам био на једном врхунцу, на који се човечанство некад уздигло, а на који се никад више неће успети“ [Миланковић 2013: 45]. Наредни ниво приче чини историја Земље, укупног живота на Земљи. „Сви догађаји описани у мојој причи“, наводи Миланковић, „одиграли су се, као што то следује из мојих рачуна, огромном брзином: други део те приче обухвата временски распон од само сто векова, а то је један ситан часак у животу наше Земље“ [Миланковић 2013: 218]. Чак и тако одмерен распон постојања, несамерљив с димензијама људског живота, има свој изгледан свршетак у далекој будућности, крај који замишљамо посредством зналца приповедача, у леденој футуристичкој пројекцији:

Векови ће пролазити. Ледене санте запливаће и у тропска мора, а ледењаци ће затрпати последње трагове људске културе. Проћи ће нови векови. У топлијим крајевима гасиће се и последњи живот, можда и живот подивљалог човека, који је у борби за опстанак и у прилагођавању новим приликама изгубио све што је у својој славној прошлости остварио и стекао. Земљу ће обавијати ледена кора. Мртва, она ће се кретати широм око свога Сунца, које ће је још обасјавати црвенкастом светлости. Проћи ће нови векови. Сунце ће се обавити у таман вео, светлост дана ће се угасити. Вечна ноћ освојиће Земљу, и она ће са мртвим Сунцем продужити свој пут кроз васиону. [Миланковић 2013: 229]

Кључни смисаони акценат у леденој извесности краја свега што постоји, најпре људске културе а онда и планете на којој се она развијала, јесте поента коју научно знање подастире као извесну утеху – а то је општи физички закон о одржању енергије, по којем „енергија може да мења само свој облик, али не своју количину; она се може само претакати из једног суда у други“, а сва та енергија је, пише Миланковић, истекла „из једног јединог суда: из Сунца“ [Миланковић 2013: 161]. Али и Сунчев век, божански несагледив са људске тачке гледишта – коначан је, јер оно представља тек зрно прашине у фантастичном космичком безмерју, „безграничној мајци живота“, пред којом научник Миланковић „скрушено пада на колена“. Сви ступњеви историчности, од људског и Земљиног па до Сунчевог постојања, утапају се у аисторичност четвородимензионалног континуума васионе, који остаје недоступна тајна, баш попут божанске личности у апофатичкој теологији. У оба случаја, личност Божја и простор Васионе, измичу људском уму и језичком опису, стога и богослов и астроном посежу за топосом неизрецивости.

Пишући о духовној ситуацији модерног раздобља, Гадамер указује на отворено „неограничено поље истраживања и производње које се свуда пробија у непознато“, додељујући философији нов задатак да посредује између „крајности истраживачког продора у непознато и очувања присног и разумљивог животног знања“ [Гадамер 1999: 12]. Управо развијена историјска свест савладава поменуते распоне између непознатог и познатог и Миланковић читав свој умни подухват заснива на присности света који познаје, одакле је кренуо, који га је духовно засновао. Повлашћени простор очинског дома основна је и стајна тачка, којој се изнова враћа овај велики путник у духовном простору и времену. Семантичка нијанса је очита и знаковита: није то само очев дом, дом оца, него дом очински

– дом отаца, предаштва. Синтагма *очински дом* понавља се у насловима поглавља, како прозе *Кроз васиону и векове* тако и *Успомена, доживљаја и сазнања*, те чине почетни и завршни симболички оквир обеју књига, иначе међусобно повезаних.

Истоветну синтагму, *очински дом*, Миланковић користи као метонимију за народ и српску државу у писму сликару Паји Јовановићу из јула ратне 1944. године, кад изражава нескривену зебњу о српским перспективама: „морамо се запитати да ли нам очински дом неће бити раскопан, а име и лице угашено“ [Миланковић 2007: 47]. Очински дом је, у Миланковићевој прози, означен као мнемоторп, место не само личног и породичног, него и националног памћења. Не само да му, прустовски, мирис руже у свести васкрсава „златно детињство“, него се и породични родослов онамо сачуван, „због своје старине и потпуности“, испоставља као значајан извор за историју Срба у царевини Хабзбурга. У таквој породичној присности, у месту рикеровског „телесног усидрења у свету“, био је обликован и базични истраживачки видик будућег астронома, модерног звездочатца. „Са примитивним догледом мога прадеде у руци“, наглашава Миланковић улазећи у причу о далеким почецима своје науке, „и под истим небом на којем сам некад угледао прве звезде, свећице које је Божја рука запаљивала једну по једну, ја ћу се моћи лакше уживети у оно доба астрономије, но што бих то могао поред каквог рефлектора модерне звездаре“ [Миланковић 2013: 109]. *Присно се*, подвлачимо опет, додирује с непознатим и неистраженим. Исто важи и за повесно значење првог научног дела код Срба, којег баштини Миланковићев земљак, Вуковарац Захарија Орфелин: „Ја често прелиставам ту стару књигу и радо се уживљујем у наивни и поетички свет наших прадедова“ [Миланковић 2013: 206]. Емпатија с предаштом прожима и поље Миланковићевог научног деловања, чиме долази до израза управо историчност наших научних знања. Без обзира на ту наивност, Орфелинов *Вечити календар* Миланковић привилегује као претходницу на путу који се свакако неће окончати ни на месту на коме се, научно фундирано, и сам затекао. Историјска перспектива, понављамо, чврсто је уграђена и у здање ауторове научне самосвести.

Ни научно сазнање, ако је и надлично – није безлично, условљено је позицијом онога који осматра предмет. Поткрај прозе *Кроз васиону и векове* Миланковић своју концепцију историчности и наслеђа даје у две развијене поредбене слике, у аналогiji примењивој и на живот човека и на живот човекове планете, инвентивно нађеној попут онога мноштва

зрнаца прашине у сунчевом зраку продрлом у собу, као аналогiji са размерама звезданог јата. Прва слика опредмећена је у грудви снега која се котрља низ падину: „Она се котрља, расте и носи у себи све утиске свога пута, историју свога живота“ [Миланковић 2013: 222]. Одмах затим писац прелази на другу, сродну слику што представља садржај наше личности, простор свести, у књижевно узбудљивом финалу једне велике приче коју је настојао исприповедати на приступачан начин:

Тако је наше „ја“, у неку руку, ковчежић у којем је смештен архив нашег живота. Но, не само то; у томе ковчегу леже и сви документи живота нашег оца, деде и прадеде, лежи цела наша раса и наше васпитање. Све то утиче, као и они листићи траве, на ток нашег живота, и у томе лежи оно што се зове нашом слободном вољом. Ми хоћемо и желимо од наших најстаријих предака, па, нажалост, и од самих животиња из којих смо се развили. [...] Па као што у нама живи целокупна историја живота на Земљи, тако ћемо и ми живети у нашим потомцима. Зато смо бесмртни. Па и када не оставимо потомства иза нас, наш живот оставио је трага, као и она лопта која је у снегу брежуљка оцртала своју стазу. [Миланковић 2013: 223]

Истоврсну слику Миланковићевој слици читамо у песми „Силно задовољство“ Милана Ракића („Јест, душа је моја ко кутије старе“), која је лако могла научнику послужити као подтекст за обликовање једне од кључних слика свог научнопопуларног дела: „Поколење свако, велику ил малу, / Спустило је у њу милостињу коју, / Љубав или мржњу, погрду ил хвалу, / Осмех ил’ отров и жаоку своју.“ И цитирана Ракићева деоница већ је била упоређивана с маркантном сликом из познатог Елиотовог есеја „Традиција и индивидуални таленат“. Онамо се песников дух упоређује с „неком врстом посуде“ у којој се „скупљају и гомилају безбројна осећања, фразе, слике“. Модерно поимање *историјске свести* нашло је неизбежно блиске сликовне корелате. Миланковићева проза *Кроз васиону и векове*, и по другим битним елементима, сагласна је токовима међуратног књижевног и културног раздобља. Могући додири Црњансковог хиперборејства с Миланковићевом теоријом о леденим добима чине привлачан простор за испитивање, поготово стога што је, код обојице, више пута ословљен исти топоним из поларних предела, Шпицберген. У малочас наведеном Миланковићевом пасажу о траговима бивших живота садржаним у свему па и у нама самима, има нечег од „луде суматраистичке теорије“, што упућује на невидљиве узроке и везе, између удаљених појава у времену

или простору. Нехотице, и Миланковић даје научну потпору и подстрек Црњанскомом суматраизму, баш поводом Шпицбергена:

Моји рачуни говорили су ово: за време карбонске периоде геолошке прошлости налазио се северни земљин пол у Тихом океану, у близини Хавајских острва, а јужни пол у близини јужне Африке. У то је доба Земљин екватор пролазио кроз садашње најсеверније крајеве нашег континента, где је онда било, природно, веома топло, па из тога доба потичу, на пример, наслаге угља које се сада експлоатишу на Шпицбергу. Онда је Гренланд, сада ледена пустиња, био топао и обрастао лиснатим шумама. [Миланковић 2013: 204]

С друге стране, лирском интуицијом и чулом за аналогije, Црњански потврђује овај научни рачун у поглављу „Шпицберген и Левањевски“ првог дела мемоарског романа *Код Хиперборејца*, јер тамо читамо да „кад је ведар дан на Шпицбергену, небо има плаветнило, које кажу има још само, ноћу, Сахара“. А сахарска клима је, како указује Миланковић, током карбонске периоде, уистину одликовала данашње поларне пределе.

Тодор Манојловић, теоретичар модерности у међуратно доба у есеју насталом мало после објаве Миланковићевог дела *Кроз васиону и векове* исказује скоро истим речима свест о уделу прошлости и континуитета у нама, не само у историјским него и у ширим, васионским распонима: „Традиција је осећање, свест о континуалности нашег живота (личног, као и надличног, колективног, расног, човечанског уопште, па најзад, и васионског), о нашој присној повезаности са нашом прошлошћу“ [Манојловић 1975: 267]. Другим речима, Миланковићева епоха чинила је снажне продоре у неистражено, у просторној и временској равни, откривала је неискоришћене могућности сазнања и делања, али је, истовремено, тежила да освести удео колективног наслеђа свачије индивидуалности, али и да прикаже повест научних идеја у смени научних парадигми. Такву динамичну и изукрштану путању сведочи Миланковићева проза, потврђујући предвиђање Курцијуса да ће се напредак историјских наука остварити у случајевима „где се комбинују и прожимају специјализација и посматрање целине“ [Курцијус 1996: 9]. Миланковићев ауторски случај даје изврстан пример за то продуктивно прожимање научне утемељености и књижевног обухвата целине.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Миланковић, Милутин: *Писмо Паји Јовановићу* (24. VII 1944). У: Драган Трифуновић. *Из преписке Милутина Миланковића 1879–1958*. Београд: БеоСинг, 2007.
- Миланковић, Милутин: *Успомене, доживљаји и сазнања*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.
- Миланковић, Милутин: *Кроз васиону и векове. Кроз царство наука*. Београд: Завод за уџбенике, 2013.
- Гадамер, Ханс-Георг: *Европско наслеђе*. Београд: Плато, 1999.
- Ђурић, Ђорђе: „Историјско време Милутина Миланковића“. У: *Стваралаштво Милутина Миланковића*. Зборник радова. Часлав Оцић (ур.). Београд: САНУ, 2009.
- Курцијус, Ернст Роберт: *Европска књижевност и латински средњи век*. Београд: СКЗ, 1996.
- Манојловић, Тодор: „Традиција и доктрина“. У: *Писци као критичари после Првог светског рата*, 1975.
- Петровић, Александар: „Успомене и заборав“. У: Милутин Миланковић. *Успомене, доживљаји и сазнања*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.

THE HISTORICAL SENSE IN PROSE OF MILUTIN MILANKOVIĆ DRAGAN HAMOVIĆ

SUMMARY: In this paper, we examine the Milutin Milanković's relation to scientific and national heritage in his epistolary prose *Kroz vasionu i vekove* (*Through Space and Centuries*) and autobiography *Uspomene, doživljaji i saznanja* (*Memories, experiences and knowledge*) from the point of view of the concept of „historical sense“, which allowed, in a Age of faith in science, to develop „a kind of critical reserve to all possibilities secure knowledge in the field of historical events, reserves which warns of any dogma“ (Hans-Georg Gadamer). Historically perspective can be seen in the way of understanding and presenting findings of Milanković's own scientific area, as well in the narrative parts of his family, homeland and Serbian nation. In the context of this thematic focus, we could find analogies among Milanković's literary descriptions and the poetic idea of inheritance in Milan Rakić's well-known poem „Silno zadovoljstvo“ („Intensely satisfaction“) and Crnjanski's poetics

of sumatraism and his „hyperborean“ symbolism. The modern definition of tradition of Todor Manojlović, theorists of the epoch of Serbian avant-garde, also agrees with Milanković's approach to the concept of historical sense in his literary prose.

KEYWORD: historical sense, space and time, continuity, literature, science

POVIJESNA SVIJEST U PROZI MILUTINA MILANKOVIĆA DRAGAN HAMOVIĆ

SAŽETAK: U epistolarnoj prozi *Kroz vasionu i vekove* i autobiografiji Milutina Milankovića *Uspomene, doživljaji i saznanja* ispitujemo odnos ovog znanstvenika prema znanstvenom i nacionalnom naslijeđu u svjetlu povijesne svijesti, što je u vijeku vjere u znanost izgradila „neku vrstu kritičke rezerve prema svim mogućnostima sigurnog saznanja na području istorijskog zbivanja, rezerve koja upozorava na svaku dogmatiku“ (Hans-Georg Gadamer). Ne samo u okviru narativa o svojoj obitelji, zavičaju i srpskom narodu, nego se naglašeno povijesna perspektiva vidi i u razumijevanju i predstavljanju rezultata znanstvenih oblasti kojima se bavio. U okviru opisanog tematskog smjera, nalazimo analogije Milankovićevih opisa sa slikom naslijeđa u pjesmi „Silno zadovoljstvo“ Milana Rakića, s poetikom sumatraizma i hiperborejstva Crnjanskog, te s modernističkom definicijom tradicije Todora Manojlovića, koja je suglasna tretmanu povijesne svijesti koju Milanković iskazuje u prozi *Kroz vasionu i vekove* i autobiografiji.

KLJUČNE RIJEČI: povijesna svijest, prostor i vrijeme, kontinualnost, književnost i znanost